

Pia Orešković¹, Ivana Grabar², Marijana Kolednjak³

^{1,2} Sveučilište Sjever, Trg dr. Žarka Dolinara 1, HR-48000 Koprivnica

³ Sveučilište u Zagrebu, Fakultet filozofije i religijskih znanosti, Jordanovac 110, HR-10000 Zagreb

¹ poreskovic@unin.hr, ² ivana.grabar@unin.hr, ³ marijana.kolednjak@ffz.hr

Refrakcija u jeziku

Jezična igra u prevođenju

Sažetak

Ovaj rad istražuje koncept refrakcije u jeziku, s posebnim naglaskom na filozofske, lingvističke i prevoditeljske aspekte. Refrakcija se promatra kao neizbježan proces prilagodbe jezičnih struktura tijekom prevođenja, što može dovesti do promjene značenja i percepcije stvarnosti. Polazeći od Wittgensteinove filozofije jezika, osobito njegovih koncepta jezičnih igara i tvrdnje da je »značenje riječi njezina upotreba u jeziku«, rad istražuje kako prevođenje nije mehanički proces, već složena interakcija između dvaju jezičnih i kulturnih sustava. Analiziraju se teorije ekvivalentnosti u prevođenju, posebno razlika između formalne i dinamične ekvivalentnosti te uloga prevoditelja kao aktivnog sudionika u oblikovanju značenja. Zaključuje se da refrakcija nije samo lingvistička nužnost, već i filozofski problem koji otvara pitanje manipulacije, interpretacije i transformacije značenja unutar različitih jezičnih sustava.

Ključne riječi

refrakcija u jeziku, filozofija jezika, Ludwig Wittgenstein, prevođenje, jezične igre

1. Uvod

Jezik je alat koji su razvili (i dalje nastavljaju razvijati) ljudi kako bi što učinkovitije komunicirali, razmjenjivali ideje, djelovali. Istovremeno se korištenjem toga sustava glasovnih znakova, specifičnih za svaku pojedinu jezičnu zajednicu, govorom obavještava tko su i odakle dolaze. Prema *Hrvatskoj enciklopediji*,¹ jezik je »proizvod i svojstvo društva, a govor je individualna njegova sastavnica (ostvaraj)«, pa je jezik tako ljudska institucija poput obitelji, braka, morala, zakona koji su specifični za neku zajednicu. Ovdje se ujedno radi o nečemu što istovremeno spaja i povezuje pripadnike jedne zajednice kroz korištenje zajedničkog jezika da bi ih isto tako razdvojilo od druge zajednice koja koristi drugi jezik. Poznavanjem jezika te druge zajednice otvaraju se mogućnosti prenošenja poruka, a time i kasnijeg povezivanja.

»Jezik je univerzalni medij, u kojem se izvršuje samo razumijevanje. Način izvršenja razumijevanja jest tumačenje.«²

1

N. N., »Jezik«, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/clanak/29130> (pristupljeno 18. 8. 2025.).

2

Hans-Georg Gadamer, *Istina i metoda*, sv. 1, prev. Željko Pavić, Demetra, Zagreb 2012., str. 475.

U ovom se radu tvrdi da refrakcija u jeziku nije samo funkcionalna nužnost u prijevodu nego i filozofski utemeljen izraz transformacije značenja koja proizlazi iz pragmatičke upotrebe jezika.

2. Refrakcija i filozofija jezika: među prikazom, igrom i transformacijom

U filozofiji, »kada govorim o jeziku (riječi, rečenici, itd.) moram govoriti jezikom svakodnevice«. ³ Poznati austrijski filozof Ludwig Wittgenstein jezik uspoređuje s igrama. Izrazom »jezična igra« ⁴ Wittgenstein usađuje jezik u određenu jezičnu zajednicu, promatrajući ga kao sastavni dio ostalih djelatnosti te zajednice. Jezik, prema tome, nužno počiva na društvenoj osnovi i ne može biti isključivo privatna stvar pojedinca.

»Jezik je svojevrсни računski sustav (kalkul). To je logičko-sintaktički sustav pravila formiranja i transformacije zajedno s dodjeljivanjem značenja nedovoljno definiranim elementima (odnosno ‘aksiomima’ tog kalkula). Oni zajedno određuju značenje svake ispravno oblikovane rečenice u jeziku.« ⁵

Više od sedam desetljeća nakon smrti, Ludwig Wittgenstein je i dalje važna figura u filozofiji, i to s trajnim utjecajem na različite discipline. Njegova djela i dalje potiču rasprave i istraživanja, ⁶ potvrđujući njegovu neprolaznu važnost u akademskom i širem intelektualnom kontekstu. On ne odbacuje svakodnevni jezik zbog njegove nesavršenosti, već u njemu vidi nositelja smisla gdje se red ne uspostavlja apstraktnim pravilima, već unutarnjom logikom upotrebe. Wittgenstein piše:

»S jedne je strane jasno da je svaki iskaz našeg jezika ‘u redu takav kakav jest’. To znači da ne težimo idealu [...]. S druge strane čini se jasnim: Gdje je smisao, mora biti savršen red. – Dakle savršeni se red mora nalaziti i u najneodređenijem iskazu.« ⁷

Ova izjava odražava njegov pogled na jezik kao oblik života u kojem su i neodređenost i smisleni red istodobno prisutni. Upravo ova dvosmislenost, dinamična napetost između *stvarnog* i *idealnog* čini njegovu misao nepresušnim izvorom filozofskog interesa. Akademaska zajednica i dalje ga istražuje jer je njegov rad otvoren za interpretaciju i sposoban odgovarati na nove filozofske, lingvističke i kulturalne kontekste.

Filozofija »treba ograničiti ono mislivo, a time i ono nemislivo. Ona treba ono nemislivo ograničiti iz unutrašnjosti, kroz ono mislivo«. ⁸ Jednako je tako važno i značenje riječi, a koje je Wittgenstein definirao u djelu *Filozofijska istraživanja* (§43) kao upotrebu riječi u jeziku.

»Za veliku skupinu slučajeva korištenje riječi ‘značenje’ – iako ne i za sve slučajeve njezina korištenja – ta se riječ može objasniti ovako: Značenje neke riječi je njezina upotreba u jeziku. A značenje nekog imena objašnjava se ponekad time što se pokazuje na *nositelja* imena.« ⁹

No, pritom treba dodati:

»Važno je razumjeti, kada čitamo Wittgensteina, da ono što je bitno nisu činjenice same, već način na koji se činjenice promatraju ili predstavljaju. U filozofiji, kao i u svim oblicima mišljenja koji teže općenitosti, nalazimo se u području triju normativnih znanosti. Logika, etika i estetika (mišljenje, volja i osjećaj, kako također kaže) ovise o tome da se njihov predmet vidi ili tretira na ispravan način.« ¹⁰

Rani Wittgenstein, osobito u *Tractatusu*, zastupa model jezika kao kalkula, prema kojemu jezik funkcionira kao logičko-sintaktički sustav pravila *formacije* i *transformacije* te dodjele značenja elementarnim jedinicama jezika.

Takav sustav trebao bi osigurati jednoznačnost značenja i formalnu strukturu svih ispravno oblikovanih iskaza. Međutim, ovaj se model ubrzo pokazao neadekvatnim za opis stvarne jezične prakse. Kako ističu Gordon P. Baker i Peter Michael Stephan Hacker,¹¹ Wittgensteinova kasnija filozofija uviđa da takav sustav ne može objasniti raznolikost jezičnih funkcija, normativnu dimenziju upotrebe te kontekstualnu uvjetovanost značenja. Stoga Wittgenstein napušta ideju logičke neovisnosti iskaza – što je bila temeljna teza *Tractatusa* – i razvija pojam *jezična igra* kao alternativni model u kojem značenje proizlazi iz društveno ukorijenjenih oblika uporabe.¹²

Model jezika kao kalkula, karakterističan za ranu fazu Wittgensteinove misli, neadekvatan je za opis procesa prevođenja jer pretpostavlja zatvorenost jezika, njegovu referencijalnu stabilnost i neovisnost značenja o kontekstu. U tom modelu, jezik funkcionira kao skup sintaktičkih pravila koja operiraju nad fiksnim jedinicama značenja (elementarnim iskazima), slično matematičkom sustavu. Međutim, proces prevođenja uključuje normativnu prosudbu, kulturno-posredovane interpretacije i pragmatičko značenje koje nadilazi formalnu strukturu. Za razliku od kalkul-modela, prevođenje uvijek operira unutar jezičnih igara koje su povijesno, društveno i kulturno situirane. Prevoditelj ne manipulira apstraktnim znakovima s jednoznačnim značenjem,

3

Ludwig Wittgenstein, *Filozofijska istraživanja*, prev. Igor Mikecin, Nakladni zavod Globus, Zagreb 1998., §120, str. 48.

4

»Iako se pojam jezične igre uvodi tek u *Plavoj knjizi* ideja ima jasno podrijetlo u ranijem Wittgensteinovu mišljenju. Naime, može se pratiti unatrag – kroz različite transformacije i preusmjerenja – sve do odbacivanja teze da su atomski iskazi logički neovisni jedni o drugima. Ta je teza bila jedan od temeljnih stupova *Tractatusa*.« – Gordon P. Baker, Peter Michael Stephan Hacker, *Wittgenstein, Understanding and Meaning. An Analytical Commentary on the Philosophical Investigations*, sv. 1, The University of Chicago Press, Chicago 1980., str. 89.

5

Ibid.

6

Ova trajna relevantnost očituje se kroz brojne znanstvene radove, konferencije i publikacije koje istražuju različite aspekte njegove filozofije. Kao primjere, navodimo: *Međunarodni Wittgensteinov simpozij* koji je 2024. godine održan u Kirchbergu am Wechselu (Austrija), s posebnom sekcijom posvećenom Wittgensteinovoj filozofiji. Teme su uključivale ontologiju, društvenu stvarnost i normativnost, a što ukazuje na širok spektar interesa za njegova djela (v. <https://www.alws.at/symposium/45th-international-wittgenstein-symposium-2024/>); *Young Network for Wittgensteinian Philosophy* (YNWP) organizirala je sastanak 2024. godine usmjerujući se na

Wittgensteinove ideje o jeziku, logici, umu i kulturi, demonstrirajući njihovu primjenu na različite filozofske probleme (v. <https://sites.google.com/view/young-network-wp/events/meeting-2024?authuser=0>). Knjiga *Wittgenstein on Knowledge and Certainty* (2025.) autora Danièle Moyal-Sharrock i Duncana Pritcharda istražuje epistemološke aspekte Wittgensteinove filozofije, posebno u kontekstu djela *O izvjesnosti*.

7

L. Wittgenstein, *Filozofijska istraživanja*, §98, str. 45.

8

Ludwig Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*, Naklada Uliks – Sveučilište u Zagrebu, Fakultet filozofije i religijskih znanosti, Rijeka – Zagreb 2021., §4.114, str. 67.

9

L. Wittgenstein, *Filozofijska istraživanja*, §43, str. 20–21.

10

Brian McGuinness, »Wittgenstein: Philosophy and Literature«, u: Alois Pichler, Simo Säätelä (ur.), *Wittgenstein. The Philosopher and his Works*, Ontos Verlag, Frankfurt *et al.*, str. 367–381.

11

G. P. Baker, P. M. S. Hacker, *Wittgenstein, Understanding and Meaning*, str. 91–92.

12

Ibid., str. 52–53.

nego tumači i rekonstruira značenje u skladu s pravilima i očekivanjima nove jezične zajednice. Time se pokazuje da kontekst, svrha i upotreba izraza nisu dodatni, već konstitutivni za značenje – što kalkul-model sustavno zanemaruje.¹³

Kao što Baker i Hacker pokazuju u svojoj analitičkoj komentatorskoj obradi *Filozofijskih istraživanja*, Wittgensteinov prijelaz od modela jezika kao kalkula prema pojmu jezičnih igara označava duboku filozofsku promjenu u razumijevanju značenja. Kukul-model zanemaruje normativnu ulogu konteksta i upotrebe što ga čini neprimjenjivim za analizu značenja u jezičnoj praksi, osobito u prevođenju. U ranoj fazi, osobito u *Tractatusu*, Wittgenstein smatra da jezik funkcionira kao logičko-sintaktički sustav – kalkul – u kojem su značenja fiksirana kombinatornim pravilima i nedjeljivim jedinicama. U tom je okviru »jezik vrsta kalkula«, dok je značenje svake ispravno oblikovane rečenice u jeziku određeno pravilima formacije i transformacije te dodjelom značenja elementarnim jedinicama.¹⁴ Međutim, već na stranicama koje prethode §43 *Filozofijskih istraživanja*, autori ukazuju na temeljnu kritiku ovakva modela. Jezik nije zatvoreni sustav znakova s inherentnim pravilima, već pragmatička praksa čije je značenje određeno uporabom u društvenom kontekstu. Wittgensteinova, dakle, poznata tvrdnja iz §43 da je »značenje riječi njezina uporaba u jeziku« ne predstavlja definiciju, nego filozofsku reorijentaciju – premještaj fokusa s referencijalne strukture na funkcionalnu ulogu izraza u jezičnoj igri.¹⁵ Umjesto da tražimo značenje u podudarnosti između riječi i stvari, značenje treba tražiti u oblicima upotrebe koji su ugrađeni u zajednički oblik života.

Ova je reorijentacija također povezana s Wittgensteinovim napuštanjem ideje o logičkoj neovisnosti iskaza, temeljne za *Tractatus*. Baker i Hacker ističu kako on u kasnijim radovima razvija konceptualnu genealogiju pojma jezičnih igara upravo iz kritike prethodnog atomističkog modela.¹⁶ Time postaje jasno da značenje nije rezultat prethodno određenih odnosa između riječi i svijeta, nego dinamički rezultat njihove upotrebe u konkretnim jezičnim situacijama.

Ova filozofska promjena izravno podupire tezu ovoga rada da je refrakcija u jeziku ne samo praktična nužnost nego i filozofska konstanta: značenje nije ni stabilno, ni prenosivo, a ni nepromjenjivo, nego je proizvod upotrebe unutar kulturno-jezičnog sustava – upravo onoga što se mijenja svakim činom prevođenja.¹⁷

U vrijeme interneta teško je zamisliti život izoliran od druge zajednice, druge kulture i drugog jezika. Elektronički mediji premošćuju udaljenosti i stvaraju osjećaj zajedništva na globalnoj razini te tako pretvaraju svijet u globalno selo.¹⁸ Na raspolaganju nam stoji pretek informacija koje su udaljene tek klikom miša. U takvom svijetu prevoditelj ima važnu ulogu, dok njegova vrijednost za različite zajednice koje ne dijele jezik samo raste. Naravno da to podrazumijeva dobro poznavanje izvornog jezika i sposobnost kompetentnog izražavanja misli na ciljanom jeziku u svrhu postizanja točnosti, jasnoće, kvalitete i ekvivalencije, što prevođenje čini uistinu zahtjevnim poslom. S obzirom na to da je svaki jezični izričaj inherentno vezan uz kulturnu pozadinu njegova proizvođača, prevoditelj mora poznavati izvornu, ali i ciljnu kulturu te pritom tražiti odgovore na pitanja poput: (1) što je norma u ciljnoj kulturi; (2) kako će poruka zvučati u ciljnom okruženju; (3) hoće li biti na jednak način prihvaćena/odbaćena; (4) hoće li sugovornik uzvratiti jednakom reakcijom kao u izvornoj kulturi; (5) je li proces prevođenja bio uspješan? Uzmemo

li u obzir odgovornost i moć koju prevoditelj u takvom komunikacijskom procesu ima, vidimo značaj njegove uloge – posebno danas kada je velik dio informacija kojima smo izloženi proizvod prijevoda. Time prevoditelj postaje jedan od ključnih aktera javnog diskursa te upravo zato mora naći ravnotežu između doslovnog prijevoda i kulturološke prilagodbe, a za što je nužno poznavanje pozadinske kulture.¹⁹ Tako prevoditelj sudjeluje u oblikovanju značenja i kulturnih vrijednosti, ima moć i odgovornost u interkulturalnoj komunikaciji,²⁰ te osim kulturne ima i društvenu ulogu.²¹

Imajući na umu značaj prevođenja u današnje vrijeme, u radu ćemo prikazati kako svako pretakanje informacije u različite medije – strani jezik u interlingvalnom prevođenju, druga kultura u interlingvalnom prevođenju ili drugi medij u intersemiotičkom prijevodu – podrazumijeva donošenje niza odluka poput odluke o izostavljanju ili dodavanju nekog pojma u svrhu boljeg razumijevanja u ciljnoj kulturi. Značenje riječi, po Wittgensteinovu mišljenju, oblikuje se u procesu prevođenja, gdje prevoditelj ne prenosi riječ, nego reprezentira njezinu funkciju u novom kontekstu. U tom procesu pretakanja informacija iz jednog jezika u drugi dolazi do fenomena refrakcije, analognog skretanju valova u različitim medijima. Refrakcija u jeziku podrazumijeva neizbježnu prilagodbu jezičnih struktura i značenja, kako bi poruka bila shvaćena u ciljnoj kulturi. Međutim, upravo ta nužnost prilagodbe, koja proizlazi iz asimetrije jezika i kulturnih razlika, otvara vrata potencijalnoj manipulaciji značenjem. Stručan prevoditelj mora znati na koji način takve odluke donositi, a svakim postupkom koji uključuje ljudsko donošenje odluka neminovno se otvaraju vrata manipulaciji. Kada prevoditelj (ili nalogodavac) odluči što uključiti u ciljnom tekstu kao bilo kakvom obliku informacija (usmenih,

13

L. Wittgenstein, *Filozofijska istraživanja*, §185 – §201, str. 74–81; Eva Feder Kittay, *Metaphor. Its Cognitive Force and Linguistic Structure*, Clarendon Press, Oxford 1987., str. 13–39, 178–213.

14

G. P. Baker, P. M. S. Hacker, *Wittgenstein, Understanding and Meaning*, str. 91.

15

Ibid., str. 247–249.

16

Ibid., str. 52–53.

17

Wittgenstein razvija pojmovnu analogiju između jezika i igre šaha kako bi ilustrirao sljedeće: (i) površinska sličnost riječi može biti varljiva, kao što slični oblici figura u šahu ne znače da imaju istu funkciju; (ii) kombinatorna pravila riječi slična su pravilima kombiniranja figura na ploči – postoje dopušteni i smisljeni obrasci; (iii) upotreba riječi u iskazu analogna je potezu figure – u određenom kontekstu i s određenim ciljem; (iv) značenje riječi, do određene mjere, analogno je moći šahovske figure – određuje što se s njom može učiniti; (v) kontekstualna uvjetovanost značenja – riječ ima značenje samo unutar rečenice, kao što potez ima značenje unutar partije; (vi)

razumijevanje riječi nije unutarnje mentalno stanje, nego sposobnost primjene – poznavanje jezične prakse, kao što je poznavanje šaha tehnika igranja u skladu s pravilima i ciljem igre. – MS. 166, 28 f. – Ova analogija reflektira Wittgensteinovu kasnu filozofiju jezika, gdje jezik više nije zamišljen kao fiksni sustav reprezentacija, nego kao aktivnost, praksa, ili oblik života kako je razvijena u *Filozofijskim istraživanjima* i *Gramatici filozofije* (PG – *Philosophische Grammatik*).

18

Marshal McLuhan, *The Gutenberg Galaxy. The Making of Typographic Man*, University of Toronto Press, Toronto 1962., str. 31.

19

Onur Köksal, Nurcihan Yürük, »The Role of Translator in Intercultural Communication«, *International Journal of Curriculum and Instruction* 12 (2020) 1, str. 327–338.

20

Lawrence Venuti, *The Translator's Invisibility. A History of Translation*, Routledge, London 1995.

21

Susan Bassnett, *Translation Studies*, Routledge, London 2002.

pismenih, znakovnih, slikovnih i sl.), automatski je donesena odluka o onome što se izbacuje. Samim se time fokus stavlja na određeni dio teksta mimo onoga drugog. Kada sliku odrežemo da stane u zadane formate određenog medija prilikom intersemiotičkog prevođenja, automatski smo odlučili što izbacujemo te smo na taj način naglasili (osvijetlili) dio vizualne poruke, a zanemarili onaj izrezani dio. Reprezentacijom poruke iz jednog medija ili jezika u drugi, sadržaj se rekonstruira u skladu s normama ciljnog okruženja. Takva refrakcija poruke uobičajena je u prevođenju. Na tom tragu, Wittgenstein piše o slici jezika i odnosu između jezika i stvarnosti. Njegova ideja da »*granice moga jezika znače granice moga svijeta*«²² može se povezati s prevoditeljskom dilemom: koliko se značenje može prenijeti bez gubitaka kada su jezične i kulturne granice različite?

Potaknute promišljanjem o refrakciji kao o kompromisu između sustava, tekstova i kultura koji vrlo često mogu izazvati nesporazume i pogrešna shvaćanja, kao i različitim oblicima manipulacije koji su dostupni prevoditeljima, autorice su se kroz teoriju prevođenja u interkulturalnom kontekstu odlučile osvrnuti na jezik kao sredstvo potencijalnog nesporazuma i izmijenjene percepcije. Proučavanjem postojeće literature s područja teorije prevođenja i filozofije, a koja će biti navedena u daljnjem tekstu, te analizom konkretnih primjera iz tekstova literarne i neliterarne prirode te svakodnevnog života, autorice prvenstveno žele naglasiti važnost promišljanja o nužnosti refrakcije prilikom prevođenja (intra lingvalno, interlingvalno i intersemiotičko) u svrhu izbjegavanja nesporazuma, postizanja potpunog shvaćanja poruke koja potencijalno vodi manipulaciji. Polazeći od Wittgensteinove filozofije jezika, osobito njegovih koncepata jezičnih igara i tvrdnje da je »značenje riječi njezina upotreba u jeziku«,²³ ovaj rad analizira kako inherentna asimetrija jezika i kulturne razlike čine refrakciju neizbježnim procesom u prevođenju, te kako taj proces otvara filozofsko pitanje o manipulaciji, interpretaciji i transformaciji značenja unutar različitih jezičnih sustava. Rad ujedno istražuje kako refrakcija u prevođenju utječe na percepciju stvarnosti i kako prevoditelj, kao aktivni sudionik, oblikuje tu percepciju. Analizirajući teorije ekvivalenosti u prevođenju, s naglaskom na razliku između formalne i dinamične ekvivalentnosti, te ulogu prevoditelja kao međukulturalnog aktera, tvrdimo da refrakcija nije samo lingvistička nužnost nego i duboki filozofski problem koji postavlja pitanja interpretacije, transformacije i potencijalne manipulacije značenjem unutar različitih jezičnih sustava.

U tom je smislu posebno instruktivan Platonov *Ion*, dijalog koji se može promatrati kao arhetipski primjer hermeneutičkog uvida u prirodu prevođenja – ne kao puko tehničko prenošenje značenja, već kao složeni proces dijaloške interpretacije i prijenosa značenja unutar određenog kulturnog i semantičkog okvira. Na tragu prethodnih razmatranja o refrakciji kao nužnosti u prijenosu poruke između različitih jezičnih i kulturnih sustava, *Ion* nudi paradigmatički primjer tog procesa u njegovom najranijem filozofskom obliku.

2.1. Interpretacija, inspiracija i prijenos:

Platonov Ion i refrakcija u jeziku

Dijalog *Ion* može se promatrati kao arhetipski primjer hermeneutičkog uvida u prevođenje: ne kao tehničku aktivnost, već kao dijalošku rekonstrukciju značenja. U dijalogu Platon (odnosno Sokrat) razmatra prirodu pjesničkog nadahnuća i prenošenja značenja. Riječ je o jednom od prvih filozofskih tek-

stova koji tematizira posredničku ulogu tumača, a što se može paralelno promatrati s ulogom prevoditelja u suvremenoj teoriji prevođenja.

U dijalogu *Ion* Sokrat propituje rapsoda Iona koji tvrdi da izvrsno interpretira Homera. Sokrat osporava da je ta sposobnost rezultat tehničkog znanja te predlaže da je riječ o nekoj vrsti božanskog nadahnuća, odnosno lančanoj inspiraciji koju pokreće božanstvo:

»... pjesnici stvaraju ne po umijeću, već božanskim nadahnućem [...] oni su tek tumači tumača bogova.«²⁴

Taj je lanac, dakle, povezan na sljedeći način: bog → pjesnik → rapsod → slušatelj.

Ako se taj model prenese na proces prevođenja, prevoditelj više nije mehanički prijenosnik značenja, već posrednik u transformaciji značenja, slično kao što rapsod ne prenosi doslovni sadržaj pjesnika, nego njegov učinak. U tom smislu, refrakcija postaje ne samo neizbježna nego i nužna: značenje se ne prenosi kao stabilan entitet, već se reprezentira i aktualizira kroz novu jezičnu praksu što podsjeća na ideju da je tumačenje uvijek čin stvaranja, a ne reprodukcije.

Sokratova ironijska pozicija u dijalogu dodatno destabilizira granicu između znanja i nadahnuća: ako je tumačenje nadahnuće, a ne regulirano tehnikom, onda refrakcija u jeziku postaje filozofski nužan proces. Svaki, naime, čin prijenosa značenja uključuje nepovratnu transformaciju. Taj prijenos nije puko *prevođenje* iz jednog koda u drugi, već oblik transformativnog dijaloga. »Razumjeti što netko kaže podrazumijeva sporazumijevanje u jeziku, a ne premještanje sebe u drugoga niti naknadno izvršenje njegovih doživljaja«,²⁵ odnosno kao što Gadamer primjećuje, »jezik je središte u kojemu se vrši sporazumijevanje partnera i suglasnost o stvari«.²⁶

Dijalog *Ion* također implicira da tumač (ili prevoditelj) ne može u potpunosti kontrolirati značenje: on je *nošen* višom silom, odnosno u suvremenijem smislu, strukturama jezika i kulture koje su izvan njegove potpune kontrole. Ta ideja podržava suvremenu pretpostavku da je prijevod uvijek već uključen u društvenu i ideološku matricu i da se značenje ne prenosi, već se uvijek iznova proizvodi u novim kontekstima.²⁷

Stoga je Platonov *Ion*, iako naizgled arhaičan, duboko relevantan za razumijevanje refrakcije u jeziku: on anticipira da tumačenje nije neutralna reprodukcija, već epistemološki čin s vlastitom kreativnošću, ali i odgovornošću. U tom smislu, prevoditelj postaje dio lančane interpretacije gdje svaka karika doprinosi oblikovanju značenja, a ne njegovu održavanju.

»... poučnim postaje jezični proces u kojemu razgovor na dva strana jezika postaje moguć putem prijevoda. Prevoditelj tu mora smisao koji se treba razumjeti prenijeti u sklop, u kojemu

22

L. Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, §5.6, str. 133.

23

L. Wittgenstein, *Filozofijska istraživanja*, §43, str. 20.

24

Plato, *Ion, Lahet, Meneksen*, prev. Željko Senković, Hrvatski studiji, Zagreb 1998., *Ion* 533e–535a.

25

H.-G. Gadamer, *Istina i metoda*, str. 469.

26

Ibid., str. 470.

27

L. Venuti, *The Translator's Invisibility*, str. 19–20.

živi sudionik u razgovoru. Kao što je poznato, to ne znači da on smije krivotvoriti smisao koji drugi ima u vidu. Naprotiv, smisao mora ostati sačuvan, ali budući da se treba razumjeti u novom jezičnom svijetu, on u njemu mora doći do važenja na novi način. Stoga je svaki prijevod već tumačenje, zapravo može se reći da je on uvijek dovršenje tumačenja koje je prevoditelj dao njemu prethodno danoj riječi. Dakle, slučaj prevođenja posvećuje jezičnost kao medij sporazumijevanja time što se on treba tek umjetno stvoriti putem izričitoga posredovanja. Takav umjetni pothvat sigurno nije normalni slučaj razgovora. Prijevod nije ni normalni slučaj našega odnošenja prema nekom stranom jeziku. Naprotiv, ono što je upućeno na prijevod jest poput partnerovog osobnoga pristanka na skrbništvo. Tamo gdje je potreban prijevod mora se uzeti u obzir odstojanje između duha izvornoga doslovno rečenoga i njegova prijenosa. Njegovo prevladavanje nikad ne uspijeva u potpunosti.«²⁸

Refrakcija je u jeziku, dakle, neizbježna ne zbog tehničkih ograničenja, već zato što su značenje, tumačenje i razumijevanje konstitutivno dijaloški, kontekstualni i višeslojni procesi. Stoga se ne smije promatrati kao tehnička devijacija unutar prijevodnog postupka, nego kao epistemološki alat i hermeneutički uvjet mogućnosti razumijevanja – sredstvo putem kojega se značenje ne prenosi, već iznova uspostavlja u susretu različitih jezičnih, kulturnih i povijesnih horizonata.

2.2. *Metafora kao kognitivna sila*

U svome djelu *Metaphor: Its Cognitive Force and Linguistic Structure*, Eva Feder Kittay brani tezu da metafora nije puki ukras jezika, već ima nezaobilaznu kognitivnu funkciju – mijenja način na koji spoznajemo i strukturiramo svijet. Ona omogućuje reorganizaciju konceptualnih sustava i artikulaciju iskustava koja ne mogu biti izravno izražena u jeziku doslovnosti. Metafora time sudjeluje u generiranju značenja, a ne samo u njegovu prijenosu.

»Metafora nam omogućuje da spoznamo nešto novo o svijetu ili o načinima na koje se svijet može percipirati i razumjeti.«²⁹

U kontekstu refrakcije u prevođenju ova tvrdnja podupire tezu da prevođenje, kao i metafora, transformira značenje i otvara nove horizonte razumijevanja.

»Platon, i sam majstor metafore, prezirao je kitnjastost elokvencije. Aristotel, kao prozni pisac, dao je metafori njezino mjesto – kako u svojim spisima o poetici, tako i o retorici. Aristotelov pristup proširio se u klasične i renesansne tekstove o retorici. Platonovo neodobranje prevladalo je u strože filozofskim tekstovima. Lockeova osuda figurativnog jezika postavila je ton filozofskom zanemarivanju metafore – stavu u kojem su se složili i racionalisti i empiristi. Samo su filozofi povezani s romantičarskom tradicijom pridavali veću pažnju njezinoj važnosti.«³⁰

Kittay ističe kako suvremena filozofija ponovno otkriva vrijednost metafore kao važnog instrumenta mišljenja i izražavanja. Premda, objašnjava, ne možemo govoriti o potpunom povratku metafore u filozofski kanon; primjetni su pokušaji njezine rehabilitacije nakon dugotrajnog zanemarivanja. Brojni znanstveni radovi u filozofskim časopisima i monografijama pokazuju da se metaforom ne bave tek površno, već da je ona postala predmetom ozbiljnog istraživanja. Posebno je zanimljivo da je najveći interes i najintenzivnija rasprava o metafori vidljiva u okviru analitičke filozofije.

U poglavlju »Towards a Perspectival Theory of Metaphor«,³¹ Kittay razvija model prema kojem metafora nije transpozicija značenja, već pruža novu perspektivu putem jezičnog prijenosa značenja iz jednog semantičkog sustava u drugi. Ta nova perspektiva stvara interpretativni okvir koji transformira kako pojam i njegov izražaj međusobno djeluju.

»Nazvati našu teoriju perspektivnom znači imenovati je prema funkciji koju metafora ima: pružiti perspektivu iz koje se može steći razumijevanje onoga što je metaforički prikazano.«³²

To je izravno povezivo s pojmom refrakcije gdje prijelaz između jezika i kultura prelama značenje u skladu s ciljnim sustavom.

Kittay u poglavlju »Some Alternative Approaches: A Critique« razrađuje teoriju semantičkih polja kao ključnu za razumijevanje načina na koji metafore funkcioniraju. Prema istoj riječi unutar jezika ne dobivaju značenje izolirano, nego unutar mreže odnosa s drugim riječima. Metafora koristi tu mrežu kako bi uspostavila analogijski most između dvaju semantičkih polja.

»Pojmovi, kako ih ja razumijem, nisu samostalno lebdeće jedinice, nego proizlaze iz artikulacije nekog područja pomoću skupa opreka i srodnosti koje su dostupne u izražajnome mediju.«³³

Za refrakciju u jeziku ovo znači da prevođenje nije prijenos riječi, nego prijenos semantičkih odnosa.

Kittay pokazuje kako metafora otvara drugi red značenja, odnosno ono što naziva *second-order meaning*.³⁴ To se u prevođenju očituje u potrebi za prilagodbom sadržaja ciljnim interpretativnim okvirima, odnosno »u tumačenju metafora gramatičkom izrazu pridjeljujemo značenje drugoga reda.«³⁵ Značenje se ne može shvatiti izvan pragmatičkog i kulturnog okvira.

U zaključnom poglavlju »Concluding Remarks: Reference and Truth in Metaphor«,³⁶ Kittay razvija stav da metafora može imati epistemološki status – ona nije lažna rečenica, već način uspostave istine unutar drugačijeg diskursa. Ova je pozicija osobito relevantna za refrakciju u kontekstu manipulacije i interpretacije značenja u različitim kulturnim sustavima.

»Značenje metafore, za razliku od značenja većine doslovnog jezika, pitanje je značenja drugoga reda. [...] Naposljetku, riječ je o sposobnosti pronalaženja interpretacije utemeljene na analognoj transpoziciji odnosa, kojom se strukturira konceptualno ili semantičko područje različito od onoga na koje se metaforički upotrijebljeni izraz odnosi u svojoj doslovno-konvencionalnoj uporabi. Ta interpretacija ne mora biti izražena jednom jedinstvenom rečenicom – štoviše, to je rijetko slučaj.«³⁷

28

H.-G. Gadamer, str. 470.

29

»Metaphor provides us with a way of learning something new about the world, or about how the world may be perceived and understood.« – E. Feder Kittay, *Metaphor*, str. 3.

30

Ibid., str. 1.

31

Ibid., str. 13–39.

32

»To call our theory perspectival is to name it for the function metaphor serves: to provide a perspective from which to gain an understanding of that which is metaphorically portrayed.« – Ibid., str. 13–14.

33

»Concepts, as I understand them, are not free-floating, but emerge from the articulation

of a domain by a set of contrasts and affinities available in an expressive medium.« – Ibid., str. 15.

34

Ibid., str. 41–50.

35

»In interpreting metaphors, we assign to the grammatical string a second-order meaning.« – Ibid., str. 24.

36

Ibid., str. 301–327.

37

»The meaning of metaphor, unlike the meaning of most literal language, is a second-order affair. [...] Finally, it involves the ability to find an interpretation based on that analogous transference of relations which orders a conceptual or semantic domain distinct from the one to which the metaphorically used term

Refrakciju u jeziku ne promatramo tek metaforički, kao puki »prelom značenja«, već kao epistemološki i semiotički prijelaz u kojemu se značenje transformira pri susretu s novim gramatičkim, pragmatičkim i kulturnim pravilima. Refrakcija tada označava čin u kojem se ne prenosi već postojeće značenje, nego se značenje rekonstruira, normira i aktualizira u novom jezičnom okviru.

3. Prijevod, samo prijevod i ništa osim prijevoda?

Nekada se smatralo da je moguće prevesti tekst zamjenom njegovih elemenata ekvivalentom na drugom jeziku, što je okosnica teorije ekvivalentnosti u prevođenju. Na primjeru usporedbe engleskog i francuskog jezika, Jean-Paul Vinay i Jean Darbelnet³⁸ u svojoj su knjizi sustavno usporedili jezične strukture i stilske značajke tih dvaju jezika – kako bi identificirali i klasificirali različite postupke prevođenja koji se koriste pri prelasku s jednog jezika na drugi tijekom prevođenja idiomatskih izraza, poslovice ili frazeoloških jedinica pronalaženjem funkcionalno ekvivalentnog izraza u ciljnom jeziku, čak i ako je njegova struktura potpuno drugačija. Štoviše, od prevoditelja se očekivalo da tekst prevede onako *kako tamo piše i samo ono što tamo piše*. Međutim, je li to moguće postići? Postoji li takva ekvivalentnost koju su znanstvenici u počecima teorije o prevođenju imali na umu?

3.1. Ekvivalentnost

Polazeći od tehničkih disciplina i ohrabreni ranim uspjesima strojnog prevođenja krajem 1950-ih godina, zagovornici teorije ekvivalentnosti u znanosti o prevođenju vjerovali su u temeljnu simetriju jezika. Erich Prunč³⁹ navodi autore kao što su Kade i Wilss, koji su među prvim translatozima koji su teorijski razrađivali pojam ekvivalentnosti u skladu s ranim teorijama prevođenja i tehničkih znanosti koje su tada bile usmjerene na razvoj algoritama za automatsku zamjenu jezičnih elemenata. S obzirom na to da su zagovornici te teorije polazili od pretpostavke da između jezika postoji određena simetrija, zamjena elemenata jednog jezika ekvivalentnim elementom drugog jezika trebala biti moguća.⁴⁰ Može se zaključiti da se tako na jezik gledalo više sa strojnog, inženjerskog stajališta, a ne s filozofskog. Takvo je prevođenje poželjno prilikom prevođenja tehničke dokumentacije, upute za upotrebu ili medicinskih izvješća, kada je potrebno prenijeti informacije što je točnije moguće u ciljnom jeziku. U tom se slučaju od prevoditelja traži poznavanje materije, stila i registra, ne nužno i prilagođavanje ciljnoj publici.

U duhu teorije ekvivalentnosti i takvog pristupa prevođenju pokrenuti su brojni alati za strojno prevođenje. Uzmimo za primjer svima dobro znan i dostupan Google prevoditelj kao alat koji već u našim rukama na pametnim telefonima omogućuje da se bilo koja riječ, fraza ili rečenica prevede neposredno nakon što je ili izgovorena, ili napisana, ili uslikana, bez izravne potrebe za ljudskim prevoditeljem. Važno nam je da je jezični izričaj u originalnom jeziku istovjetan onome u ciljnom jeziku, odnosno da su ekvivalentni. Primjer takvog pristupa nudi Google prevoditelj, koji kao javno dostupan automatizirani alat često nudi doslovne ili morfosintaktički bliske prijevode bez obzira na kontekst i idiomatsku upotrebu. Idiom 'It's a piece of cake.' savršeno ilustrira složenost prevođenja kada se semantička razina izraza ne poklapa s njegovom pragmatičkom funkcijom, odnosno kada je doslovno

značenje u sukobu s idiomatskim, konvencionalnim značenjem unutar određenog jezičnog sustava. Upravo ovaj primjer najbolje pokazuje zašto je teorija ekvivalentnosti središnja u prevoditeljskoj znanosti. Formalna ekvivalentnost nastoji očuvati oblik i sadržaj izvornika što je moguće vjernije. Prevedeno doslovno, 'It's a piece of cake.' postaje 'To je komad kolača.' – što, izvan konteksta engleske jezične zajednice, gubi značenje. Dinamička ekvivalentnost usmjerena je na učinak poruke na primatelja; prevoditelj traži izraz u ciljnom jeziku koji proizvodi jednak pragmatički učinak. Tako se idiom 'It's a piece of cake.' prevodi kao 'Lako je.', što funkcionalno odgovara namjeri govornika. Google prevoditelj, u ovom slučaju, koristi oblik dinamičke ekvivalentnosti – interpretira idiomatsku funkciju izraza i daje pragmatički istovrijednu frazu na hrvatskom. No, kako je Roman Jakobson⁴¹ utvrdio, iako se u prijevodu traže ekvivalenti, potpuna ekvivalencija među jezičnim jedinicama nije moguća zbog razlika u jezičnim sustavima i kodovima pa tako ciljni znakovi kojima se zamjenjuju izvorni znakovi nisu uvijek potpuno kongruentni, odnosno »ne postoji potpuna ekvivalentnost između kodnih jedinica«. ⁴² Primjerice prijevod engleske rečenice 'I hired a worker.' u hrvatskom zahtijeva dodatne gramatičke informacije poput roda imenica u rečenici: 'Zaposlio/Zaposlila sam radnika/radnicu.'. Je li prijevod uspješan ili nije? Banalan je primjer, međutim, valja razmišljati o legitimnosti takve odluke. Jest, ciljni jezik zahtijeva kazus, ali što ako izvorni autor nije htio obznaniti spol osoba u rečenici? Je li izvorni primatelj zakinut za informaciju o rodu koja je igrom leksike dostupna ciljnom primatelju? Tko donosi takve odluke: prevoditelj, nalogodavac ili primatelj? Navedeni primjer ukazuje na kompleksnost prevođenja kada je osim jezika potrebno u obzir uzeti i kulturu.

Eugene Albert Nida⁴³ otkrio je povezanost jezičnih znakova s kulturom u kojoj se koriste jer se te riječi ne mogu točno razumjeti ako su odvojene od lokalnih kulturoloških fenomena čiji su zapravo simboli. Prema tome, pri prevođenju potrebno je poznavati kulturnu situaciju u oba jezika te koristiti riječi koje označavaju najbližu moguću ekvivalentnost. Kao primjer poteškoća koje se mogu pojaviti pri prevođenju, Nida navodi da ih je prikladno razmatrati u okviru: (1) ekologije (na primjer, pojmovi vezani uz četiri godišnja doba u umjerenim klimama često nemaju odgovarajuće ekvivalente u tropskim ili arktičkim područjima kao što je Meksiko),⁴⁴ (2) materijalne kulture (odnose se na prijenos riječi i pojmova koji označavaju predmete, alate, odjeću, hranu, građevine, prijevozna sredstva i druge materijalne aspekte svakodnevnog

applies in its literal-conventional application. The interpretation need not be a unique sentence – indeed, it rarely is.« – Ibid., str. 301.

38

Jean-Paul Vinay, Jean Darbelnet, *Comparative Stylistics of French and English. A methodology for translation*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia 1995.

39

Erich Prunč, *Einführung in die Translationswissenschaft*, sv. 1, Institut für Translationswissenschaft, Graz 2002.

40

Ibid., str. 33.

41

Roman Jakobson, »On Linguistic Aspects of Translation«, u: Reuben Arthur Brower (ur.), *On Translation*, Harvard University Press, Cambridge (MA) – London 1959., str. 232–239.

42

Ibid., str. 233.

43

Eugene Albert Nida, »Linguistics and Ethnology in Translation-Problems«, *Word* 1 (1945) 2, str. 194–208, doi: <https://doi.org/10.1080/00437956.1945.11659254>.

44

Ibid., str. 196.

života karakteristične za određenu kulturu poput razlika između domorodačkih sela i naselja omeđenih zidovima iz antičkih vremena),⁴⁵(3) društvene kulture (pojmovi vezani uz obitelj, brak, rodbinske odnose, društvene slojeve, obrazovanje i slično, npr. nepostojanje pojmova poput ‘brat’ i ‘sestra’ kao takvih u jeziku naroda Maya u kojem je potrebno naznačiti i radi li se o mlađem ili starijem bratu ili sestri),⁴⁶ (4) religijske kulture (prijenos riječi, izraza i pojmova koji su duboko ukorijenjeni u religijskim vjerovanjima, praksama, institucijama i simbolima određene kulture poput poteškoća s pojmom Duh Sveti u jednom od afričkih jezika)⁴⁷ i (5) jezične kulture (problemi u prevođenju koji se odnose na razlike u samim jezičnim sustavima između izvornog i ciljnog jezika s gledišta fonologije, morfologije, sintakse i leksika).⁴⁸ Jezik je prema tome sustavno organizirana količina simbola, dok je povezanost tih simbola s određenom stvarnošću arbitrarna. Stoga ćete teško naći dva jezika koja svoje simbole organiziraju u smislene izjave na jednaki način, a sukladno tome i cilj prevođenja ne može biti pronalaženje egzaktnih ekvivalenata izvornog elementa u ciljnom jeziku.

Iako se prevođenjem zbog asimetrije jezika ne može ostvariti apsolutna istovjetnost između izvornog i ciljnog teksta jer svaki jezik ima vlastitu strukturu, vokabular i kulturne reference, prevoditelj mora težiti prenošenju poruke teksta na način da u ciljnom okruženju odabire što sličniji, ali u ciljnoj kulturi prirodni ekvivalent, prvo u pogledu značenja, a onda i u pogledu stila, što je vidljivo na primjeru hebrejskog idioma ‘bowels of mercies’ koji se ne može doslovno prevesti, već treba pronaći smisljeni ekvivalent, što bi u engleskom bilo ‘tender compassion’.⁴⁹ Prevođenje je prema tome proces balansiranja između ovih kontradiktornih zahtjeva: vjernosti poruci i prirodnosti izraza, forme i sadržaja, doslovnosti i funkcionalnosti, te potreba različitih ciljnih skupina. Prevoditelj mora stalno donositi odluke i birati kompromise kako bi što bolje prenio poruku izvornika u novi jezični i kulturni kontekst. Ponekad je promjena formalne strukture teksta ne samo legitimna nego čak i poželjna jer se značenje riječi ne može odvojiti od promjenjivih društvenih praksi i konteksta u kojima se koriste te se tako potiče jezični dinamizam. Nida diferencira između formalne ekvivalentnosti, koja nastupa kada je prijevod što bliži izvornom tekstu i njegove elemente prenosi s formalno korespondirajućim sredstvima, i dinamične ekvivalentnosti, koja označava prilagodbu ciljnog teksta na ciljnu kulturu na način da je poruka izvornog teksta sačuvana i identičan utjecaj u ciljnoj kulturi ostvaren.⁵⁰

Izuzev određenih slučajeva kao što je poezija, formalna ekvivalencija rijetko je kada dovoljna da bi se poruka jednog teksta adekvatno prenijela u drugu kulturu. Uzmimo kao primjer riječ ‘srce’. Figurativno značenje te riječi u nekim bi se afričkim jezicima prevodilo kao ‘jetra’, a primjerice u hebrejskom kao ‘bubreg’. A i ‘kruh’ iz molitve Oče naš bi u nekim kulturama mogla biti ‘riža’ ili ‘riba’. Kako bi se postigao isti učinak u ciljnoj kulturi, jezične strukture moraju biti prilagođene ciljnom jeziku. Tek kada je osigurano da prijevod kod ciljne skupine izaziva istu reakciju kao original kod izvornog primatelja, možemo govoriti o dinamičnoj ekvivalentnosti. Najvažniji kriterij za postignuće dinamične ekvivalentnosti jest jednakost učinka.⁵¹

I Nida i Taber ukazuju na važnost svrhe prijevoda:

»Dinamička ekvivalencija stoga se definira stupnjem u kojem primatelji poruke u jeziku primatelja na nju reagiraju na bitno isti način kao i primatelji u izvornom jeziku. Ta reakcija nikada ne može biti potpuno identična, jer su kulturni i povijesni konteksti previše različiti, ali bi tre-

bala postojati visoka razina ekvivalencije u reakciji, inače će prijevod propustiti ostvariti svoju svrhu.«⁵²

Iz toga slijedi da iznad formalne ekvivalentnosti stoji istovjetnost učinka teksta u različitim kulturama. A da bi se istovjetnost učinka postigla, ponekad je potrebno promijeniti tekst. Time je prevoditelju dopušteno provesti potrebne promjene u svrhu postizanja istog učinka kao u izvornoj kulturi.

Legitimnost takvog pristupa vidljiva je kod prevođenja poslovice koje su neodvojive od kulture, pa formalna ekvivalentnost nije nužno svrsishodna budući da poslovice prenose dubinske kulturne obrasce koji oblikuju percepciju stvarnosti i ponašanje pojedinca.⁵³ Naime, one se uslijed razlika u kulturama često prevode u sasvim različitim kombinacijama riječi. Radi se o jezičnim formulama koje su nepromjenjive i koje jasno pokazuju u kojoj je mjeri jezik vezan uz kulturu nekog naroda jer su specifične za kulturu i jezik ('u tom grmu leži zec' nikako se ne može zamijeniti s 'u tom grmu leži kunić' ili 'pun mi je kufer' s 'pun mi je kofer' ili 'pun mi je kovčeg'). Radi se o izrazima koji postoje u pojedinom jeziku, ali i odražavaju ponašanje specifično za tu kulturu. U tom je slučaju potrebno naći onu poslovicu u ciljnom jeziku koja bi bila ekvivalent ili pokušati prevesti smisao poslovice (u engleskom bi to bili 'so that is what this is all about' i 'I've had enough'). Na primjer, u hrvatskom ubijamo dvije muhe jednim udarcem, dok su u engleskoj verziji dvije ptice koje ubijamo jednim kamenom. Formalna ekvivalentnost ovdje je legitimno zanemarena da bi cilj izvornog teksta bio sačuvan. Primjeri poput ovih nastaju uslijed razlike u kulturi pojedinih naroda, pa je tako hrvatski 'ne spremaj ražanj dok je zec u šumi' ekvivalent engleskog 'don't count your chickens before they're hatched'. Ovdje se radi o sasvim različitom lingvističkom materijalu (ražanj i zec naspram izleglih pilića), a gdje bi doslovan prijevod ili nerazumijevanje izvorne kulture dovodilo do velikih nesporazuma u ciljnom okruženju te bi učinak izvornog teksta bio promašen.

Ovo podsjeća na Wittgensteinovu tvrdnju da rečenice imaju značenje unutar svog konteksta, odnosno kako »značenje riječi jest njezina uporaba u jeziku«. ⁵⁴ Ova je teza temelj za razumijevanje da se riječi ne mogu promatrati izvan konteksta. Jezici nisu uniformni sustavi, već složene strukture u kojima isti pojmovi mogu imati različita značenja ovisno o kontekstu. Kao primjer navedenog možemo promotriti homonime poput 'bank' iz engleskog jezika. U financijskom kontekstu spominje se banka kao financijska institucija ('I

45
Ibid., str. 198.

46
Ibid., str. 199.

47
Ibid., str. 201–202.

48
Ibid., str. 203.

49
Eugene Albert Nida, Charles Russell Taber, *The Theory and Practice of Translation*, Brill, Leiden 1969., str. 12.

50
E. Prunč, *Einführung in die Translationswissenschaft*, str. 111–112.

51
Ibid., str. 117–118.

52
E. A. Nida, C. R. Taber, *The Theory and Practice of Translation*, str. 24.

53
Wen Zhao, »An Analysis of Social Proverbs from the Perspective of Cultural Semiotics«, *Theory and Practice in Language Studies* 2 (2012), str. 2073–2080, doi: <https://doi.org/10.4304/tpls.2.10.2073-2080>.

54
L. Wittgenstein, *Filozofijska istraživanja*, §43, str. 20.

deposited money in the bank.’). U geografskom kontekstu radi se o obali rijeke (‘He sat on the river bank.’). U sportskom kontekstu radi se o lopti odbijenoj od ploče u koš (‘A bank shot in basketball.’). Primjere možemo pronaći i u njemačkom: riječ ‘Erde’ u geografskom kontekstu predstavlja planet: ‘Die Erde zieht den Mond an.’ U kontekstu prirode radi se o zemlji kao vrsti tla (‘Die Erde in diesem Gebiet ist reich an Nährstoffen.’). U hrvatskom jeziku riječ ‘ključ’ može biti fizički predmet (‘Uzela sam ključ od stana.’), ali može imati i apstraktno značenje, kao metafora rješenja (‘Ključ za uspjeh je upornost.’). Postoji i glazbeni kontekst u kojem je ‘ključ’ glazbena oznaka (‘Taj koncert je bio u G-duru, u violinskom ključu.’). Wittgensteinova filozofija jezika podržava ideju da značenje nije statično, već ovisi o kontekstu i upotrebi. To je upravo ono što stoji iza razlike između formalnog i dinamičnog prevođenja: prevoditelj mora odlučiti hoće li ostati vjeran formi ili funkciji teksta, baš kao što značenje riječi ovisi o njenoj ulozi u »jezičnoj igri«. Analogija između jezičnog dinamizma i Wittgensteinova koncepta jezičnih igara temelji se na zajedničkom naglasku koji se stavlja na jezik kao proces, a ne proizvod jer jezik ne postoji izvan svoje uporabe u stvarnim situacijama te je njegova priroda inherentno promjenjiva.

Ove spoznaje o nemogućnosti postizanja apsolutne istovjetnosti i nužnosti prilagodbe značenja i stila uvode nas u koncept *refrakcije* u jeziku. Refrakcija se, poput skretanja svjetlosti pri prijelazu iz jednog medija u drugi, očituje kao neizbježno »lomljenje« ili prilagodba jezičnih struktura kako bi se postigao željeni komunikacijski učinak u ciljnoj kulturi. Upravo se u tom lomu najjasnije ogleda uloga prevoditelja kao aktivnog sudionika u oblikovanju značenja, što je temeljito razrađeno u teorijama poput teorije govornih činova i teorije skoposa.

3.2. Teorija govornih činova

Jednakost učinka podloga je teorije govornih činova. Naime, kako ističu Hans G. Hönig i Paul Kußmaul,⁵⁵ jezičnim izrazima prvenstveno se smatraju radnje kojima govornik želi ispuniti određeni cilj, dok je govorni čin, a time i prijevod, uspješan kada je komunikacijski partner ne samo ispravno shvati nego i kada uzvratni željenom reakcijom. Ispravnost i neispravnost samog čina/prijevoda ovisi o konvencijama koje vladaju u određenoj kulturi u određenoj situaciji i u određenom trenutku:

»Je li prijevod uspio, ovisi o tome ispunjava li u ciljnoj situaciji istu funkciju kao izvorni tekst u izvornoj situaciji. To znači da ciljni tekst mora kod ciljne publike izazvati istu reakciju kao izvorni tekst kod izvorne publike.«⁵⁶

Primjerice, u Velikoj Britaniji uobičajeno je izravno zahvaliti za kompliment, kao na primjer ‘What a lovely dress you are wearing!’ – ‘Thank you, it is nice, isn’t it?’. U Hrvatskoj se obično reagira tako da se vrijednost komplimenta na neki način umanjuje pa bi adekvatan odgovor mogao biti ‘Hvala, ma bila je na rasprodaji.’ ili ‘To mi je stara haljina.’. Kada bi se razgovor prevodio na njemački jezik, zahvala za kompliment zvučala bi ironično ili drsko, pa sukladno tome i ne bi postigla isti učinak, tj. reakciju sugovornika. Uobičajeno bi bilo odgovoriti s ‘Findest du?/Gefällt es dir?/Freut mich, dass es dir gefällt.’⁵⁷ Promjena koju bi prevoditelj na njemačkom morao provesti isključivo je u svrhu postizanja istog komunikacijskog učinka u kulturi u kojoj prijevod mora funkcionirati.

Ništa manje nije bitna i konvencija određenih oblika tekstova. Primjerice, sadržaji obavijesti o smrti ili upute o lijeku razlikuju se od države do države pa se tako i prijevod mora prilagoditi konvencijama ciljne kulture. Prevoditelj će posve legitimno morati dodati ili oduzeti određeni dio teksta ovisno o državi (pravnom sustavu, ciljnoj skupini, kulturi itd.) kojoj je prijevod namijenjen. Doslovan bi prijevod u ovom primjeru zvučao strano i neobično. Međutim, što ako je ta stranost ujedno i cilj autora?

3.3. Teorija skoposa

Prihvatljivost doslovnog prijevoda u ciljnoj kulturi katkad je apsolutno legitimna prema teoriji skoposa, koja se primarno bavi ciljem prijevoda. Fokus postupka prevođenja prebacuje se s izvornog teksta na ciljni tekst, odnosno na njegovo presađivanje u ciljnu situaciju. Izvorni tekst smatra se informacijskom podlogom pomoću koje se prijevod pretače u ciljnu kulturu. Prijevod je time imitacija izvornojezičnog informacijskog inputa pri postizanju skoposom određenog učinka u ciljnoj kulturi:

»Fokus postupka prevođenja pomiče se s izvornog teksta na ciljni tekst, točnije na njegovo uklapanje u ciljnu kulturu i ciljnu komunikacijsku situaciju. Izvorni tekst postaje informacijskom podlogom na temelju koje se ciljni tekst oblikuje kao imitacija izvornojezičnog informacijskog inputa s obzirom na učinak određen skoposom u ciljnoj kulturi.«⁵⁸

Ako pogledamo gornji primjer vezan uz prihvaćanje komplimenta, možemo uočiti sljedeće: ukoliko je skopos prijevoda prihvatiti kompliment, utoliko će se prijevod prilagoditi ciljnoj kulturi; ukoliko je skopos prijevoda prikazati način prihvaćanja komplimenata u izvornoj kulturi, utoliko bi doslovan prijevod uz eventualne opaske prevoditelja bio itekako prihvatljiv način prijevoda. Prva varijanta odgovarala bi tzv. »nevidljivom prijevodu«, dok bi druga predstavljala vidljiv prijevod, u skladu s teorijom Lawrencea Venutija koji razlikuje dominantnu normu nevidljivosti, u kojoj se od prevoditelja očekuje da izradi tekst koji djeluje kao da je izvorno napisan na ciljanom jeziku, i strategiju vidljivosti prijevoda, gdje se namjerno zadržavaju elementi »stranosti« u jeziku, sintaksi, idiomima i kulturnim referencama, čime prevoditelj ne prikriva činjenicu da se radi o prijevodu.⁵⁹

Isto vrijedi i za primjer pozdrava u poslovnom pismu. U engleskom je jeziku izraz 'Dear Sir' odnosno 'Dear Madam' potpuno uobičajen. Hoće li prijevod biti 'Dragi gospodine/Draga gospođo' ili 'Poštovani/Poštovana' ovisi prije svega o skoposu. Ispunjavanje komunikacijskog cilja uz funkcionalno istovjetan prijevod postiže se samo potonjom varijantom. Eventualna formalna sličnost ili odstupanje jest pritom nebitno.

Međutim, valja uzeti u obzir pravilo prema kojem skopos prijevoda ne smije proturječiti namjerama autora izvornog teksta. Osobito ne kada se autor izvornog teksta smatra i autorom u ciljnoj kulturi. Prevoditelj stoga mora »lojalno«

55

Hans G. Hönl, Paul Kußmaul, *Strategie der Übersetzung. Ein Lehr- und Arbeitsbuch*, Gunter Narr Verlag, Tübingen 2003.

56

Ibid., str. 58.

57

Ibid., str. 84.

58

E. Prunč, *Einführung in die Translationswissenschaft*, str. 163.

59

L. Venuti, *The Translator's Invisibility*.

postupati prema autoru, nalogodavcu/inicijatoru prijevoda i primatelju u ciljnoj kulturi.⁶⁰

Jeziци ne funkcioniraju prema pravilima, već prema različitim »igramama«. U prevoditeljskom kontekstu, to znači da prijevod treba uzeti u obzir svrhu teksta, a ne samo pojedinačne riječi. Wittgensteinovim riječima:

»... neko pravilo ne bi moglo odrediti način djelovanja budući da svaki način djelovanja treba dovesti u suglasnost s pravilom.«⁶¹

Ne postoji, dakle, univerzalno pravilo za prevođenje, već svaka situacija zahtijeva prilagodbu. Teorija skoposa, koja naglašava svrhu prijevoda, upravo to uzima u obzir: prevoditelj ne slijedi pravila, već prilagođava prijevod kontekstu i ciljevima komunikacije.

Wittgensteinov pristup jeziku ima velikih sličnosti s teorijom skoposa: oba pristupa odbacuju pravila i naglašavaju upotrebu, svrhu i kontekst kao ključne faktore značenja. Međutim, Wittgenstein se ne zaustavlja na tome. Njegova teorija da su rečenice »slike stvarnosti«⁶² može se interpretirati u kontekstu refrakcije – kada prijevod mijenja značenje dolazi li do promjene »slike stvarnosti«? Slike su, uključujući jezične rečenice, način na koji, po Wittgensteinovu mišljenju, reprezentiramo stvarnost. Te slike nisu samo apstraktne reprezentacije, već stvarni entiteti koji prenose informaciju. Budući da »ono što slika mora imati zajedničko sa stvarnošću [...] jest njezina forma odslikavanja«,⁶³ odnosno »slika može odslikavati svaku stvarnost čiju formu ima«,⁶⁴ to bi značilo da ako prijevod promijeni način na koji je sadržaj predstavljen, postoji mogućnost da se time utječe na samu percepciju stvarnosti. Ako prijevod promijeni značenje izvornog iskaza, može se ustvrditi da se mijenja i njegova sposobnost da vjerno reprezentira stvarnost, tj. »sud može biti istinit ili neistinit samo tako što je slika stvarnosti«. ⁶⁵ Ako je rečenica u izvornom jeziku slika stvarnosti, a prijevod je njezina refrakcija, onda se može reći da prijevod mijenja način na koji se stvarnost prikazuje. Time dolazimo do pitanja: mijenja li se sama stvarnost ili samo njezina interpretacija? Ovo se može povezati s problemom dinamične ekvivalentnosti u prevođenju – koliko slobodno možemo mijenjati formulaciju bez gubitka »istine«? Na to ćemo pitanje pokušati odgovoriti u poglavlju koje slijedi.

4. Refrakcija u jeziku

Prema *Hrvatskoj enciklopediji*, refrakcija u kontekstu prirodnih znanosti može se definirati kao »skretanje svjetlosnih zraka ili drugih valova (npr. zvuka) pri prijelazu iz jednoga optičkoga sredstva ili medija u drugi zbog razlike u brzini širenja valova u različitim medijima«. ⁶⁶ Onako laički možemo protumačiti da se lom valova događa jer različiti mediji dozvoljavaju ili omogućuju različitu brzinu širenja. Isto se može primijeniti u jeziku kada ga koristimo i kao sredstvo i kao cilj. Jezik je poput posude koja oblikuje svoje sastavne dijelove u sadržaj, pa ćemo upravo tako, da bismo objasnili prirodoslovne pojmove, koristiti jezik koji će nam pomoći tijekom interakcije, razumijevanja i opisanja tih pojmova, pri čemu na jezik i sadržaj ne možemo gledati odvojeno, već kao dio jednog entiteta. ⁶⁷ Prilikom prevođenja dolazi do prijelaza iz jednog jezika u drugi, odnosno jednog medija u drugi, pri čemu se uslijed jezične raznolikosti i dinamične naravi izraza riječi, rečenice, fraze i tekstovi moraju transformirati i prilagođavati ciljnome sustavu. U tom procesu neizbježno dolazi do semantičkih i pragmatičkih pomaka, čime se oblikuju novi komu-

nikacijski učinci i otvaraju interpretativne mogućnosti koje nadilaze izvorni tekst.

Prevođenje koje teži doslovnosti teži što vjernijem prenošenju riječi i struktura, pri čemu se često zanemaruje ciljna publika, a time i širi kontekst prenesene poruke. Često na takav način poruke mogu izgubiti značenje i mogu djelovati rigidno kada su jezici i kulture vrlo različiti. Međutim, kada u jeziku postoji izravan ekvivalent, doslovno prevođenje i težnja ekvivalenciji korisni su. Kod prevoditeljske prilagodbe, gdje se zapravo radi o kompenzaciji i adaptaciji, poruka se prenosi na kreativan način svojstven prevoditelju čiji je zadatak uzeti u obzir jezične, kulturološke i kontekstualne razlike između jezika. Tako prevoditelj osim osnovnog značenja prenosi i stil, funkciju, emociju te kulturološke nijanse izvornog teksta. Time prijevod postaje razumljiviji ciljnoj publici jer takvom prilagodbom postaje prirodaniji i razumljiviji ciljnoj publici.

Uzimajući u obzir da refrakcija u jeziku označava proces u kojem izvorna jezična poruka prolazi kroz »lom« i prilagodbu tijekom prijenosa u drugi jezik, uvjetovana je razlikama u jezicima, kulturama i društvenim kontekstima. Navedeno se može shvatiti kao nužnost iz više razloga: nesumjerljivost jezika i kultura, funkcionalnost i kontekst jezika.

Pojam nesumjerljivosti, prema *Rječniku filozofskih pojmova*,⁶⁸ Thomas Kuhn i Paul Feyerabend koriste da istaknu gledište kako nema zajedničkog mjerila u obliku opažajnih sudova koji bi bili neovisni od teorije, a koji bi služili za to da se objektivno prosudi vrijednost znanstvenih teorija. Ako navedeno primijenimo u području jezika i kulture, temeljem spoznaje da svaki jezik ima vlastitu strukturu, idiome, stilističke i pragmatičke norme, možemo zaključiti da doslovan prijenos značenja često nije moguć bez gubitka ili iskrivljenja izvornog smisla, pa je sukladno tome i refrakcija nužna kako bi se poruka objektivno prilagodila pravilima i očekivanjima ciljnog jezika i kulture. Sandra Lukšić u svojem doktorskom radu⁶⁹ navodi primjer zamjenice *one* u engleskom jeziku kao zamjenice koja nema svoj ekvivalent u hrvatskom jeziku, a

60
Ibid., str. 192–193.

61
Ibid., §201, str. 81.

62
L. Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, §2.1 – §2.172, §4.01 – §4.06, str. 31–33, str. 55–61.

63
Ibid., §2.17, str. 33.

64
Ibid., §2.171, str. 33.

65
Ibid., §4.06, str. 61.

66
N. N., »Refrakcija«, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/clanak/52225> (pristupljeno 13. 11. 2023.).

67
Meghan Odsliv Bratkovich, »Shining Light on Language for, in, and as Science Content«, *Science and Education* 27 (2018) 1, str. 769–782, doi: <https://doi.org/10.1007/s11191-018-9998-3>.

68
N. N., »Nesumjerljivost«, *Rječnik filozofskih pojmova*. Dostupno na: <https://www.filozofija.org/rjecnik-filozofskih-pojmova/#N> (pristupljeno 12. 5. 2025.).

69
Sandra Lukšić, *Diskursna i pragmatička analiza zamjenice one u proznom djelu Virginije Woolf na korpusu romana To the Lighthouse i eseja A Room Of One's Own* (disertacija), Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2017.

koja je ključna za interpretaciju i kao takva jednostavan primjer nesumjerljivosti jezika u prijevodu s izvora na ciljani jezik.

S obzirom na to da se jezik koristi u različitim društvenim i komunikacijskim kontekstima, refrakcija omogućuje da se izvorna funkcija i učinak poruke očuvaju u novom kontekstu, čak i kada se mijenja forma ili struktura iskaza čije se značenje dinamično pregovara između sudionika. Refrakcijom se jezične funkcije prilagođavaju i novim uvjetima komunikacije. Svaka upotreba jezika, bez obzira radi li se o činu prevođenja, parafraziranju ili svakodnevnoj komunikaciji, uključuje interpretaciju i prilagodbu. Slijedom navedenog može se zaključiti da je refrakcija inherentna svakom jeziku jer bi bez nje jezična komunikacija bila ograničena, neprecizna i često nerazumljiva u različitim društvenim i kulturnim okvirima. Refrakcijom se omogućuje fleksibilnost i učinkovitost u prijenosu značenja.

Promatramo li prevođenje kao prenošenje značenja iz jednog medija u drugi, odnosno iz izvornog jezika i kulture u ciljani jezik i kulturu, koncept refrakcije nudi nekoliko ključnih uvida. Značenje, baš poput svjetlosti koja mijenja smjer prolazeći kroz vodu ili staklo, doživljava određeno iskrivljenje ili prelamanje prilikom prelaska iz jednog jezičnog i kulturnog sustava u drugi. Prevoditelj ne može doslovno preslikati svaku nijansu izvornika; on mora donositi odluke koje će rezultirati razumljivim i smislenim tekstom u ciljnom jeziku, što često podrazumijeva prilagodbu, interpretaciju i naglašavanje određenih aspekata na račun drugih. Uz to, refrakcijom se tako naglašava da ciljani tekst nikada nije savršena i identična kopija izvornika. On je rezultat loma originalnog značenja kroz prizmu prevoditeljeve interpretacije, jezičnih pravila i kulturološkog konteksta ciljane publike. Nadalje, različiti jezici i kulture imaju različitu »gustoću« u smislu semantičkih polja, gramatičkih struktura i kulturnih referenci jer pojedini pojmovi mogu biti zastupljeniji u jednom jeziku u odnosu na drugi ovisno o kulturološkom značaju pojma, dok neki u drugom jeziku ni ne postoje. Primjeri se mogu naći kod idioma (frazema), poslovice, aluzija i kulturno specifičnih pojmova, što je posebice vidljivo u primjeru proučavanja slikovnih pojmovnih rječnika.⁷⁰ Prevoditelj je taj koji mora »prelomiti« njihovo značenje, pronaći najbližu paralelu ili objasniti kontekst kako bi bili razumljivi ciljnoj publici. Prijelaz iz jezika s bogatom fleksijom u analitički jezik, ili iz kulture s visokim kontekstom u kulturu s niskim kontekstom, rezultirat će jačim »lomom« značenja. Što je veća razlika između izvornog i ciljnog »medija«, to je veća potreba za interpretacijom i prilagodbom. Tako koncept refrakcije sugerira da je potpuno doslovno prevođenje iluzija jer se značenje uvijek prelama, mijenja kut gledanja, dobiva nove nijanse i gubi neke stare. Prevoditelj aktivno sudjeluje u procesu refrakcije te je poput optičara koji pokušava minimizirati distorziju, ali je ne može u potpunosti eliminirati. Njegovo znanje, vještine, razumijevanje kulture i osobna interpretacija djeluju kao »leća« kroz koju prolazi izvorno značenje. Ova »leća« može fokusirati određene aspekte, zamutiti druge i stvoriti jedinstvenu sliku u ciljnom jeziku. Iz tog razloga prevoditelj mora »prelomiti« te elemente i pronaći odgovarajuće stilske i tonske ekvivalente u ciljnom jeziku, vodeći računa o čitateljskim očekivanjima. Kod riječi i fraza koje često imaju više značenja prevoditelj mora »prelomiti« ta značenja kroz kontekst i odabrati ono koje je najprikladnije u danoj situaciji, ponekad gubeći druge potencijalne interpretacije. Tako je prevođenje dinamičan proces interpretacije, prilagodbe i rekonstrukcije značenja koji neizbježno rezultira određenom vrstom »loma« u odnosu na izvornik.

Koncept refrakcije pruža koristan okvir za razumijevanje kako se značenje i informacija transformiraju i interpretiraju kada prelaze iz jednog sustava ili »medija« u drugi, bilo da se radi o jezicima, individualnim perspektivama ili različitim komunikacijskim kanalima. Svaki prijelaz uključuje određenu dozu »loma« i interpretacije, što naglašava dinamičku i subjektivnu prirodu komunikacije i razumijevanja. U tom su kontekstu jezik, mišljenje i mediji međusobno povezani jer dok jezik oblikuje naše misli, naše misli utječu na to kako interpretiramo poruke iz različitih medija, dok mediji zauzvrat utječu na naš jezik i na formiranje naših mišljenja. Jezik se u ovom radu shvaća kao medij koji oblikuje i prelama misao. Svaki jezik ima svoju jedinstvenu strukturu, vokabular, gramatiku i idiome koji nude specifičan okvir za izražavanje i razumijevanje svijeta. Tako različiti jezici različito kategoriziraju stvarnost. Primjerice, neki jezici imaju više riječi za nijanse boja od drugih, što može utjecati na percepciju i opisivanje vizualnog svijeta jer su riječi često duboko ukorijenjene u kulturi. Pojmovi koji su ključni u jednoj kulturi možda nemaju direktan ekvivalent u drugoj, što zahtijeva »refrakciju« značenja kroz objašnjenje, analogiju ili pronalazak najbližeg funkcionalnog ekvivalenta, pa se tako na ranije navedenom primjeru boja može uočiti da se pojedine boje mogu različito vezati uz osjećaje ili mogu imati različitu ulogu u idiomima.⁷¹ Nadalje, gramatičke strukture poput aktivnih i pasivnih konstrukcija ili uporabe određenih glagolskih vremena mogu naglašavati različite aspekte događaja ili odnosa, pa čak i utjecati na način na koji se informacija prenosi i percipira. Tako Flecken i sur. u svojem istraživanju,⁷² koristeći praćenje očiju kao prozor u kognitivnu obradu, ukazuju na to da razlike u gramatičkom izražavanju vremenskih koncepata u njemačkom i standardnom arapskom jeziku utječu na vizualnu percepciju i pažnju prema kretanju.

Kada mišljenja promatramo kroz refrakciju, tada se refrakcija odnosi na način na koji individualna iskustva i uvjerenja oblikuju naše razumijevanje svijeta. Tako dvije osobe mogu isti događaj u kojem sudjeluju doživjeti različito zbog svojih osobnih »leća« kroz koje dobivene informacije prolaze i koje će utjecati na njihovo mišljenje o tom događaju. Jednako tako, prilikom primanja novih informacija, naša interpretacija ovisi i o našim postojećim uvjerenjima, a čime se informacije koje potvrđuju naša stajališta selektivno prihvaćaju ili se odbacuju one koje im proturječe, što je oblik »refrakcije« koji iskrivljuje objektivnu stvarnost. Ako navedeno promatramo iz perspektive usmenog prevoditelja, zbog kratkog vremena koje ima na raspolaganju za prevođenje on može izostaviti određene dijelove npr. govora koji prevode, ili tijekom prevođenja s jezika bez rodno neutralnih zamjenica (npr. engleski »they« vs. hrvatski »oni/one«), prevoditelj može nametnuti rodnu perspektivu koja odražava vlastita uvjerenja. Kada komuniciramo svoja mišljenja, prolaze kroz »medij«

70

Sadikova Sevinch Alievna, »Semantic Fields of Ideographic Dictionaries in English and Uzbek«, *Periodica Journal of Modern Philosophy, Social Sciences and Humanities* 37 (2024), str. 44–46.

71

Nikša Sviličić, Izidora Radek, Ivana Grabar, »Color Semiotics: Color as a Medium of Communicating Culture and Emotions«, *Collegium antropologicum* 48 (2024) 1, str. 1–7, doi: <https://doi.org/10.5671/ca.48.1.1>.

72

Monique Flecken, Christiane Von Stutterheim, Mary Carroll, »Grammatical aspect influences motion event perception: findings from a cross-linguistic non-verbal recognition task«, *Language and Cognition* 6 (2014) 1, str. 45–78, doi: <https://doi.org/10.1017/lang-cog.2013.2>.

jezika i bivaju »prelomljena« kroz interpretaciju slušatelja, koji također imaju svoje individualne »leće«. To može dovesti do nesporazuma i različitih razumijevanja iste poruke.

Ako promatramo refrakciju iz perspektive medija kao što su knjiga, film ili internet, informacije i poruke »lome« se na različite načine, iskorištavajući svoje specifične karakteristike i ograničenja. Tako se tekstualni mediji oslanjaju na čitateljevu maštu, dok vizualni mediji nude izravne vizualne i auditivne podražaje i tako »prelamaju« priču kroz sliku, zvuk i montažu te olakšavaju prepoznavanje većeg broja koncepata.⁷³ Svaki medij ima svoja ograničenja formata koja prisiljavaju autore da sažmu složene ideje, što može dovesti do gubitka nijansi ili promjene fokusa. S druge strane, poruka se može »lomiti« ovisno o razini interaktivnosti, gdje npr. mediji poput interneta omogućuju korisniku aktivno sudjelovanje i oblikovanje iskustva, dok mediji poput televizije nude unaprijed definiran protok informacija.

Ako definiramo pojam refrakcije u kontekstu književnosti, možemo se voditi definicijom prema kojoj je refrakcija – prilagodba književnog djela čitateljima s ciljem da se izmijeni način na koji se to djelo čita.⁷⁴ Refrakcija tada nije samo tehnički prijenos ili prijevod, nego svjesna prilagodba izvornog djela za nova čitateljska očekivanja, kulturne norme ili interpretativne okvire. Time se namjerno mijenja način na koji čitatelji pristupaju, razumiju i doživljavaju djelo:

»Ako pojam 'refrakcija' definiramo u kontekstu književnosti, može se razumjeti kao prilagodba književnog djela za čitatelje s namjerom da se promijeni način na koji se ono čita.«⁷⁵

André Lefevere⁷⁶ prilično je detaljno objasnio refrakciju na primjeru Brechtova antiratnog djela *Majka Hrabrost i njezina djeca*, gdje se prilagođenim prijevodima na engleski jezik podilazi čitateljima na ciljnom jeziku. Zgodan je njegov primjer koji jasno dočarava prilagodbu tamošnjoj američkoj zabavnoj industriji, (ne)prevođenje Brechtovih vulgarnih riječi koje su u samom prijevodu ublažene, čak pretvorene u sasvim drukčiji tekst, bez dojma vulgarnosti.⁷⁷ Tako su u nekim prijevodima, pogotovo u ranijim izdanjima, eksplicitni jezik i seksualne aluzije ublaženi ili izostavljeni. Na primjer, kako navodi Caroline Summers,⁷⁸ u sceni u kojoj Yvette u Kushnerovoj verziji kaže: 'It's like I hung a sign over my cootch saying 'Remember you must die'. Why am I stitching new crap to this fucking hat?' raniji prijevođači (poput Willettova) tu rečenicu prevode znatno blaže: 'they're all avoiding me like something the cat brought in'. Ovakve promjene često su rezultat kulturnih normi i očekivanja ciljne publike, odnosno svojevrsne cenzure radi pristojnosti. Radi se o fenomenu u kojem dolazi do promjena u značenju, tonu ili stilu teksta tijekom procesa prevođenja s jednog jezika na drugi. Intervencije ove vrste nisu uvijek bile rezultat izravne državne cenzure, već često »preventivne« autocenzure prevoditelja i urednika, vođene očekivanjima i pravilima ciljne publike i institucija, pa tako ova vrsta refrakcije u prevođenju proizlazi, kao što smo vidjeli, iz razlika u kulturološkim kontekstima, jezičnim nijansama ili stilističkim normama između izvornog i ciljnog jezika. Svaki prijevod nosi određeni stupanj subjektivnosti i interpretacije. Kvalitetan prevoditelj nastojat će očuvati bitne elemente izvornog teksta, ali refrakcija se može, a često i mora dogoditi zbog razlika između jezika i kultura.

Primjeri nužne refrakcije u prevođenju koji su predstavljeni ranije u tekstu skiciraju proces prelaska s ekvivalentnog prevođenja na tzv. »refraktivno prevođenje«. Primjeri su većinom vezani uz interlingvalno prevođenje, ali su primjenjivi i za ostale oblike prevođenja u komunikacijskom procesu, primjerice

iz medija pisanog teksta u medij televizijskog izvještavanja. Pitanje koje se tada postavlja glasi: je li ta (nužna) refrakcija zapravo manipuliranje tekstem kroz prevođenje u različiti medij? Sljedeće poglavlje pokušat će baciti svjetlo na pojam manipulacije u kontekstu prevođenja kako bi čitatelj sâm došao do zaključka o čemu se ovdje zapravo radi.

Kao što je ranije istaknuto, svaki prijevod nosi određeni stupanj subjektivnosti i interpretacije, a to je ono što refrakciju čini plodnim tlom za različite oblike manipulacije. Ona se očituje kroz procese »ponovnog pisanja« ili »prepisivanja« teksta, gdje prevoditelj, svjesno ili nesvjesno, prihvaća sustav vrijednosti ciljne kulture i potencijalno oblikuje ideološki diskurs.

Dok je refrakcija nužna lingvistička i kulturološka adaptacija, sama njezina nužnost otvara vrata dubljem filozofskom pitanju: kada se nužna prilagodba pretvara u svjesno ili nesvjesno manipuliranje porukom? Upravo u tom »prelamanju« značenja, koje proizlazi iz različitih jezičnih i kulturnih sustava, prevoditelj dobiva moć da utječe na percepciju stvarnosti, što je srž problema manipulacije.

5. Manipulacija ili...?

Baš kao i svaka druga društvena radnja, prevođenje se ne odvija u vakuumu, pa stoga i ne može biti lišeno određene razine subjektivnosti i predrasuda od strane prevoditelja i ostalih aktera uključenih u prevodilački postupak. Slično načinu na koji su stvarnost i fikcija prikazane u izvornom djelu kroz subjektivni objektiv stvaratelja, tako i prijevod i prevoditelji dodaju svoju posebnu viziju uvjetovanu društveno-kulturološkim okruženjem i pravilima toga doba – bilo svjesno, bilo nesvjesno:

»... prijevod se ne odvija u vakuumu i stoga ne može biti izuzet od određenog stupnja subjektivnosti i pristranosti prevoditelja i ostalih sudionika uključenih u proces prevođenja. Na isti način na koji se stvarnost i fikcija prikazuju u izvornom djelu, oblikovanom kroz subjektivnu leću redatelja, tako i prijevod i prevoditelji dodaju vlastitu viziju, uvjetovanu sociokulturnim okruženjem i pravilima koja vladaju u razdoblju u kojem djeluju.«⁷⁹

73

Naser S. Al Madi, Javed I. Khan, »Is learning by reading a book better than watching a movie? A computational analysis of semantic concept network growth during text and multimedia comprehension«, *2015 International Joint Conference on Neural Networks* (2015), str. 1–8, doi: <https://doi.org/10.1109/IJCNN.2015.7280761>.

74

Sushma Nagesh Nayak, »New Perspectives on the Annals of R. K. Narayan: Reflections and Ruminations«, u: Lorena Clara Mihăeș, Raluca Andreescu, Anda Dimitriu (ur.), *Handbook of Research on Contemporary Storytelling Methods Across New Media and Disciplines*, IGI Global, Hershey 2021., str. 300–313, doi: <https://doi.org/10.4018/978-1-7998-6605-3.ch016>.

75

Ibid., str. 304.

76

André Lefevere, »Mother Courage's Cucumbers: Text, System and Refraction in a Theory of Literature«, *Modern Language Studies* 12 (1982) 4, str. 3–20, doi: <https://doi.org/10.2307/3194526>.

77

A. Lefevere, »Mother Courage's Cucumbers«, str. 15.

78

Caroline Summers, »The playwright as epic translator? Mother Courage and the intertextual construction of an 'English Brecht'«, *German Life and Letters* 69 (2016) 2, str. 233–255, doi: <https://doi.org/10.1111/glal.12115>.

79

Jorge Díaz Cintas, »Clearing the Smoke to See the Screen: Ideological Manipulation in Audiovisual Translation«, *Meta* 57 (2012) 2, str. 279–293, doi: <https://doi.org/10.7202/1013945ar>.

Maria Tymoczko i Edwin Gentzler⁸⁰ čak smatraju da prevođenje nije jednostavna radnja vjerne reprodukcije, nego štoviše namjieran i svjestan čin odabira, sastavljanja, strukturiranja i izmišljanja, a u nekim slučajevima i kriptovorenja, pridržavanja informacija i stvaranja tajnih kodova. Na taj način, prevoditelji, jednako kao i kreativni pisci i političari, sudjeluju u moćnim činovima koji stvaraju znanje i oblikuju kulturu.

Gledamo li na prevođenje na taj način, vidjet ćemo da ono nikada nije, niti može biti, neutralan čin komunikacije. Prevođenje je oblik ponovnog pisanja, odnosno pre-pisivanja (engl. *re-writing*) i manipulacije⁸¹ s obzirom na to da nijedan prijevod nikada ne može biti identičan izvornom tekstu, te će stoga nužno odstupati od izvornika u većem ili manjem opsegu. Jorge Díaz-Cintas⁸² čak smatra da nastavljaajući taj pogled prevođenje ne otvara samo vrata značajnim mogućnostima nego isto tako i velikim rizicima jer omogućuje dvije vrste susreta: od obostrane interpretacije, ako se radi o dvostranom prijevodu, do kulturološke hegemonije, asimilacije ili čak supresije, kada se radi o jednosmjernom prijevodu s utjecajnije kulture na onu slabiju, gdje globalna prevoditeljska praksa reflektira dominaciju engleskog jezika, odnosno većina prijevoda vrši se s engleskog te je kao izvorni jezik na prvom mjestu,⁸³ dok se manje prevodi na engleski te je engleski tek na četvrtom mjestu kao ciljni jezik.⁸⁴

Kao što smo prethodno pokazali, prevoditelji nemaju više isključivo lingvističku ulogu u tradicionalnom smislu, već postaju međukulturalni akteri i medijatori. S prijelazom s pasivne uloge pukog pretakanja riječi iz jednog jezika u drugi, prevoditelje se sada smatra aktivnim sudionicima u stvaranju ideološkog diskursa njihove kulture jer svojim znanjem, uvjerenjima i predrasudama doprinosi širenju, tj. subverziji kulture.

Kao društvena bića, prevoditelji prolaze kroz postupak socijalizacije tijekom kojeg su izloženi normama i vrijednostima svog sociokulturnog okruženja. To znači da razvijaju vlastita mišljenja o bitnoj prirodi prevođenja i vrsti odnosa koji se očekuje između određenog tipa izvornog teksta i odgovarajućeg ciljnog teksta. U tom smislu, kako ističe Gideon Toury,⁸⁵ zahvaljujući svojoj društvenoj uvjetovanosti, prevoditelji su programirani da usvoje određeno ponašanje temeljeno na skupu prihvaćenih normi koje su se razvile iz uspješnih, dobro uspostavljenih konvencija. U načelu, te društveno prihvaćene norme nisu obvezne, a pridržavanje istih obično rezultira pozitivnim povratnim informacijama i priznanjem uloge prevoditelja. Međutim, postoje situacije u kojima takve norme postaju pravilo čije nepoštivanje bude kažnjeno od strane ovlaštenog autoriteta, kao što je slučaj sa strogom cenzurom u Sovjetskom Savezu.

»... postoje situacije u kojima se normativna snaga pravila povećava do te mjere da postaju dekreti, često izričito formulirani kao smjernice koje izdaje autoritet s ovlašću da nametne sankcije za nepoštivanje, kao u slučaju stroge cenzure [...].«⁸⁶

Drugim riječima, ono što se prevodi i način na koji se prevodi određen je interesima i strukturi sustava ciljne kulture.

Toury⁸⁷ naglašava kako postupak prijenosa stranog materijala u ciljnu kulturu podrazumijeva prodiranje nepoznatih elemenata koji će neizbježno biti manipulirani ili prilagođeni od strane dominantne ideologije u ciljnoj kulturi. Lefevere ide čak tako daleko da kaže da kada dođe do sukoba između jezičnih aspekata i ideoloških ili poetoloških zahtjeva tijekom prevođenja, ideološki i poetološki razlozi u pravilu prevladavaju:

»Ako lingvistička razmatranja dođu u sukob s razmatranjima ideološke i/ili poetološke naravi tijekom procesa prevođenja, potonja obično prevladaju«⁸⁸

Iako riječ »manipulacija« zapravo najčešće ima negativan prizvuk, njezino prvo značenje prema *Hrvatskoj enciklopediji*⁸⁹ obuhvaća rukovanje, raspolaganje, upravljanje, upotrebljavanje, stručan način rada. Prevoditelj na stručan način rukuje izvornim tekstom ili informacijom kada ih, primjerice radi poštivanja pravila sinkronizacije u audio-vizualnim medijima, skрати ili promijeni. Takvu manipulaciju Díaz-Cintas⁹⁰ naziva tehničkom manipulacijom, gdje se radi o promjenama koje su tehnički uvjetovane (primjerice ograničeni broj slova kod titlovanja, određeni pokret usana glumaca kod sinkronizacije ili izostavljanje floskula tipičnih za govorni jezik kada se prevodi u pisani medij). Takva redukcija ili izmjena izvornog teksta nužna je manipulacija, a ne ishod kakve političke ili moralne odluke uvjetovane određenom strankom u prevodilačkom postupku, već imperativno rješenje uslijed određenih tehničkih ograničenja.

Međutim, pored tehnički uvjetovane manipulacije, koja je imperativno rješenje uslijed ograničenja medija, refrakcija otvara prostor i za manipulaciju u njezinom prenesenom, negativnom značenju. To se događa kada se prevoditelj namjerno odlučuje na promjene radi postizanja određenog efekta, što može uključivati izbor riječi s drugačijim konotacijama, cenzuru, autocenzuru ili jednostavno dodavanje/izostavljanje ključnih informacija. Naime, u prenesenom značenju manipulacije radi se o upravljanju ljudskim ponašanjem, iskorištavanju ljudskih navika i sklonosti u određene svrhe, ali i vještom varanju, podvaljivanju. Pojam podrazumijeva ključne elemente kao što su negativna namjera govornika i prikrivene (nejasne za slušatelja) karakteristike utjecaja, pri čemu do izražaja dolazi mogućnost manipulacije koja je ostvarena kada slušatelj nije svjestan govornikovih namjera u pozadini onoga što se zapravo

80

Maria Tymoczko, Edwin Gentzler, *Translation and Power*, University of Massachusetts Press, Amherst 2002.

81

Susan Bassnett, André Lefevere, »Proust's Grandmother and The Thousand and One Nights: the 'Cultural Turn' in Translation Studies«, u: Susan Bassnett, André Lefevere (ur.), *Translation, History, and Culture*, Printer Publishers, London – New York 1990., str. 1–13.

82

J. Díaz Cintas, »Clearing the Smoke to See the Screen«, str. 282.

83

N. N., »TOP 50 Original language«, *Index Translationum*. Dostupno na: <https://www.unesco.org/xtrans/bsstatexp.aspx?crit1L=3&nTyp=min&topN=50> (pristupljeno 12. 5. 2025.).

84

Ibid.

85

Gideon Toury, *Descriptive Translation Studies – and Beyond*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam 1995.

86

J. Díaz Cintas, »Clearing the Smoke to See the Screen«, str. 284.

87

G. Toury, *Descriptive Translation Studies – and beyond*, str. 166.

88

André Lefevere, *Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame*, Routledge, London 1992., str. 39.

89

N. N., »Manipulacija«, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/clanak/38638> (pristupljeno 10. 12. 2023.).

90

J. Díaz Cintas, »Clearing the Smoke to See the Screen«, str. 284.

izgovara.⁹¹ Ovo negativno značenje može se primijeniti i na aktivnost prevođenja kada se ono odnosi na namjerno izvršavanje promjena prilikom prevođenja teksta kako bi se postigao određeni efekt, često s ciljem prilagođavanja poruke ili iskrivljavanja značenja originalnog teksta ili izborom riječi (prevoditelj može odabrati riječi koje imaju drugačije konotacije ili nijanse značenja od originala kako bi utjecao na emocionalni dojam ili interpretaciju čitatelja) ili cenzurom i/ili autocenzurom (prevoditelj može namjerno izostaviti određene dijelove teksta ili prilagoditi izraze kako bi se pridržavao određenih političkih ili društvenih ograničenja) ili jednostavnim dodavanjem ili izostavljanjem ključnih informacija u prijevodu, što može rezultirati promjenom tona ili tumačenja teksta. Razlozi takvog namjernog disbalansa između izvornog i ciljnog teksta mogu biti raznoliki, od političkih do religioznih pa sve do moralnih ili financijskih. Zadatak znanstvenika koji pokušava postaviti prevođenje izvan njegova tradicionalno ograničenog jezičnog područja, postavljajući ga unutar šireg sociokulturnog konteksta, uključuje razumijevanje razloga zašto se te ideološki motivirane promjene mogu dogoditi i u čiju korist. Iz ove perspektive, uloga je prevoditeljskog znanstvenika razotkriti ideologiju koja motivira i opravdava upravo takve devijacije i time otkriti borbu za moć (engl. *power play*) koja se odvija između različitih društvenih aktera, uključujući prevoditelja, autora i nalogodavca, jer je ono što se prevodi i način na koji se prevodi određen interesima i strukturom sustava ciljne kulture.

6. Zaključak

Koncept refrakcije, kao metaforički i teorijski okvir za promišljanje prevođenja, ukazuje na neizbježnost transformacije značenja prilikom prijenosa iz jednog jezičnog i kulturnog sustava u drugi. U tom se procesu značenje ne prenosi kao fiksna informacija, već se iznova gradi – kroz interpretaciju, prilagodbu i normativne obrasce ciljne jezične zajednice. Refrakcija, analogna lomu svjetlosti, ne označava pogrešku, već epistemološku nužnost: prevođenje nije puki prijenos, nego rekonstrukcija značenja u novom pragmatičkom okviru. Ovaj rad pridonosi filozofiji jezika ukazujući na to da se prijevod ne može razumjeti kao neutralan prijenos značenja, nego kao normativni čin kontekstualne rekonstrukcije odnosno refrakcije.

Wittgensteinova tvrdnja da je »značenje riječi njezina upotreba u jeziku«⁹² osigurava filozofsku podlogu razumijevanju da značenje nije inherentno jezičnim znakovima, već njihovoj funkciji unutar konkretnih jezičnih igara. Time se prevoditelj potvrđuje ne samo kao lingvistički posrednik nego i kao kulturni i hermeneutički akter, čija je zadaća prepoznati i očuvati funkcionalnu snagu iskaza u novom kontekstu.

Slučajevi poput idiomatskih izraza (engl. 'piece of cake'), poslovice ili kulturno obilježenih pojmova, jasno pokazuju da formalna ekvivalentnost rijetko jamči komunikacijsku učinkovitost. Umjesto toga, dinamička ekvivalentnost i teorija skoposa usmjeravaju prevoditelja prema svrsi i učinku poruke u ciljnoj kulturi. Takva prilagodba može uključivati intervenciju, interpretaciju, pa čak i transformaciju, što nužno otvara pitanje granice između nužne refrakcije i manipulacije.

U tom smislu, refrakcija u jeziku nije samo tehnički fenomen nego i etički izazov. Prevoditelj mora balansirati između vjernosti poruci i potrebe za razumljivošću, između autorove namjere i kulturnih očekivanja recipijenta. Time

se potvrđuje da prevođenje nije neutralna operacija, već društveno i ideološki situiran čin. Čin je to koji istodobno može širiti i sužavati granice razumijevanja, značenja i, kako bi rekao Wittgenstein, samog svijeta, odnosno kao što Hans-Georg Gadamer piše:

»... muka prevođenja počiva naposljetku na tomu da se izvorne riječi čine nerazdvojnim od mišljenih sadržaja, tako da često neki tekst mora u tumačenju uvelike opisivati umjesto prevoditi, kako bi ga se učinilo razumljivim.«⁹³

Pia Orešković, Ivana Grabar, Marijana Kolednjak

Refraction in Language

Language Game in Translation

Abstract

This paper explores the concept of refraction in language, with a focus on its philosophical, linguistic and translational aspects. It considers refraction to be an inevitable process of adapting linguistic structures during translation that can lead to changes in meaning and perception of reality. Building on Wittgenstein's philosophy of language — particularly his concept of language games and the assertion that “the meaning of a word is its use in the language” — the paper argues that translation is a complex interaction between two linguistic and cultural systems, rather than a mechanical process. Theories of equivalence in translation are analysed, with a particular focus on the distinction between formal and dynamic equivalence, and the role of the translator as an active participant in shaping meaning. The paper concludes that refraction is not only a linguistic necessity, but also a philosophical issue that raises questions concerning the manipulation, interpretation and transformation of meaning within different language systems.

Keywords

refraction in language, philosophy of language, Ludwig Wittgenstein, translation, language games

91

Asya Akopova, »Linguistic Manipulation: Definition and Types«, *International Journal of Cognitive Research in Science, Engineering and Education* 1 (2013) 2, str. 78–82.

92

L. Wittgenstein, *Filozofijska istraživanja*, §43, str. 20–21.

93

H.-G. Gadamer, *Istina i metoda*, str. 492.